

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«بِسْمِله» بازارفونیس کتیبیه نسیگ، نوشت مسجده کبود تبریزو به خط ثلث (۸۷ هجری قمری)



# معماری گذرگاه حصار در ایران و آناتولی؛ شرحی از دروازه‌های تبریز در ارزروم و وان

نویسندگان:

احد نژاد ابراهیمی

استاد دانشگاه هنر اسلامی تبریز

حامد بی‌تی

دانشیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

آیلار جوادپور

پژوهشگر دوره دکتری معماری  
اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

تصویر تاریخی به‌کاررفته در روی جلد، برگرفته از گراور شهر ارزروم اثر رابرت کوزرون است که در دهه ۱۸۴۰ میلادی ترسیم شده و نمایی از باروی دوم و فضای بیرونی استحکامات شهررا نشان می‌دهد، که دروازه‌های موسوم به «دروازه تبریز» نیز در آن قابل شناسایی‌اند.

سرشناسه: نژادابراهیمی، احد، ۱۳۵۵ -  
عنوان و نام پدیدآور: معماری گذرگاه حصار در ایران و آناتولی: شرحی از دروازه‌های تبریز در ارزروم و وان/نویسندگان احد نژادابراهیمی، حامد بی‌تی، آی‌لار جوادپور؛ ویراستار مؤسسه اشراق.  
مشخصات نشر: تبریز: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلان شهر تبریز، ۱۴۰۴.  
مشخصات ظاهری: [۳۳۵] ص.  
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۸۵۲۷-۷-۵  
وضعیت فهرست نویسی: فیبا  
یادداشت: ص.ع. به انگلیسی: Ahad Nejad Ebrahimi, Hamed Beyti, Aylar Javadpour. The Architecture of the Fortress. Passageways in Iran and Anatolia: A Description of the Tabriz Gates in Erzurum and Van.  
موضوع: دروازه‌ها -- ترکیه -- وان -- طراحی و ساخت  
Gates -- Turkey -- Van -- Design and construction  
دروازه‌ها -- ترکیه -- ارزروم -- طراحی و ساخت  
Gates -- Turkey -- Erzurum -- Design and construction  
شناسه افزوده: بی‌تی آیدنلو، حامد، ۱۳۶۰-  
شناسه افزوده: جوادپور، آی‌لار، ۱۳۷۴-  
زده بندی کنگره: NA۴۹۷/ت۴  
زده بندی دیویی: ۹۶۰۹۵۶۷۷۲۵  
شماره کتابشناسی ملی: ۱۰۲۵۷۵۵  
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا



## معماری گذرگاه حصار در ایران و آناتولی؛ شرحی از دروازه‌های تبریز در ارزروم و وان

### انتشارات

مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی  
کلان‌شهر تبریز



rctabriz.ir

- نویسندگان: احد نژادابراهیمی، حامد بی‌تی، آی‌لار جوادپور
- ویراستار: مؤسسه اشراق
- صفحه‌آرا: سهیلا یوسفی
- چاپ اول: بهار ۱۴۰۵
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- چاپ و صحافی: ولیعصر
- شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۸۵۲۷-۷-۵
- قیمت: ۵۰۰ هزار تومان

- تبریز
- بزرگراه پاسداران
- کوی فرشته جنوبی
- ساختمان شورای اسلامی شهر تبریز
- تلفن: ۲۱۵۱۰۴۲۲ (۰۴۱)

© کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

---

## فهرست

---

- ۹..... مقدمه ناشر
- ۱۱..... دیباچه نویسندگان

مقدمه:

- ۱۵..... درآمدی بر دروازه و شکل‌گیری آن در گذر تاریخ

بخش نخست:

- ۲۳..... دروازه در ایران
- ۲۵..... تاریخچه دروازه
- ۲۵..... شناخت دروازه‌ها
- ۲۶..... معماری دروازه‌ها پیش از اسلام
- ۴۶..... معماری دروازه‌ها پس از اسلام
- ۷۷..... نام‌گذاری دروازه
- ۷۹..... معماری دروازه
- ۷۹..... عوامل مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران
- ۸۹..... ویژگی و اجزای معماری دروازه‌های شهری ایران

بخش دوم:

- ۹۳..... دروازه در منطقه آناتولی
- ۹۵..... تاریخچه دروازه
- ۹۵..... شناخت دروازه‌ها

- ۹۶..... معماری دروازه‌ها پیش از اسلام.
- ۱۳۸..... معماری دروازه‌ها پس از اسلام
- ۱۵۲..... نام‌گذاری دروازه
- ۱۵۵..... معماری دروازه
- ۱۵۶..... عوامل مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های آناتولی
- ۱۷۱..... ویژگی و اجزای معماری نمونه دروازه‌های شهری آناتولی

#### بخش سوم:

- ۱۷۵..... تطابق دروازه‌های ایران و آناتولی
- ۱۷۷..... عوامل مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران و آناتولی
- ۱۷۹..... تطابق الگوی معماری دروازه‌های اصلی شهرهای ایران و آناتولی
- ۱۸۱..... تطبیق معیار نامگذاری دروازه‌های ایران و آناتولی

#### بخش چهارم:

- ۱۸۳..... ارزروم و وان
- ۱۸۵..... پیشینه تاریخی ارزروم
- ۱۹۲..... تاریخچه معماری ارزروم
- ۱۹۵..... ویژگی‌های معماری آثار شاخص
- ۲۰۲..... پیشینه تاریخی وان
- ۲۱۴..... تاریخچه معماری وان
- ۲۲۱..... ویژگی‌های معماری آثار شاخص
- ۲۲۳..... روابط تاریخی تبریز، ارزروم و وان
- ۲۲۵..... ارتباطات ایران و آناتولی
- ۲۲۶..... روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی تبریز، ارزروم و وان در گستره روابط ایران و آناتولی

#### بخش پنجم:

- ۲۳۵..... دروازه تبریز در ارزروم
- ۲۳۷..... استحکامات دفاعی ارزروم
- ۲۳۸..... تاریخچه
- ۲۴۰..... قلعه داخلی
- ۲۴۲..... باروها

۲۴۷ ..... دروازه‌ها

۲۵۲ ..... دروازه تبریز در تاریخ

**بخش ششم:**

۲۵۷ ..... دروازه تبریز در وان

۲۵۹ ..... • استحکامات دفاعی وان یا توشپا

۲۶۳ ..... قلعه وان؛ قلعه داخلی یا ارگ توشپا

۲۶۸ ..... باروهای شهر قدیمی

۲۷۰ ..... دروازه‌های باروی شهر قدیمی (دروازه اسکله، اورتا، ینی، تبریز)

۲۷۳ ..... دروازه تبریز در تاریخ

**بخش هفتم:**

ویژگی‌های کلی دروازه‌های تبریز در ارزروم و وان (معماری دروازه‌های تبریز در ارزروم و وان) ..... ۲۷۷

۲۷۹ ..... • ویژگی دروازه‌های تبریز در ارزروم

۲۸۲ ..... موقعیت مکانی دروازه‌های تبریز در ارزروم

۲۸۳ ..... موقعیت بارو دوم در ارزروم

۲۸۴ ..... موقعیت درب تبریز در گذشته و حال

۲۸۶ ..... مشخصات و ویژگی‌های معماری دروازه تبریز در ارزروم

۲۸۸ ..... • ویژگی دروازه‌های تبریز در وان

۲۸۹ ..... موقعیت مکانی دروازه‌های تبریز در وان

۲۹۱ ..... موقعیت بارو شهر قدیمی وان

۲۹۲ ..... موقعیت درب تبریز در گذشته و حال

۲۹۲ ..... مشخصات و ویژگی‌های معماری درب تبریز در وان

۲۹۷ ..... واژه نامه

۳۰۳ ..... کتابنامه فارسی

۳۰۷ ..... کتابنامه انگلیسی

۳۳۵ ..... INTRODUCTION



این پرسش که «چگونه با مسائل‌مان روبرو شویم؟» دلمشغولی مهمی برای مدیران، متولیان و نخبگان شهرهاست. کوشش‌های پدافند برای یافتن پاسخ‌های مطلوب به این پرسش اساسی، حتی اگر لزوماً به حل مسائل شهری ختم نشود، موجب رشد دانش شهری در جوامع مختلف شده است. جامعه شهری ایران نیز همپای تحولات جهانی، با دسته‌ای از مسائل روبروست که نمی‌توان آنها را انکار کرد یا نادیده گرفت یا حتی تعلیق نمود. گریزی از درگیری با این مسائل نیست و هرگونه تاخیر در درک و حل آنها، هزینه‌های جبران‌ناپذیری برای امروز و فردای ما تحمیل می‌کند.

در مواجهه با مسائل شهری، نخستین ضرورت، درک صحیح از مسائل است؛ درک صحیح یعنی اشراف بر زمینه‌ها، ابعاد و پیامدهای مسئله و نتیجه چنین درکی، طراحی درست صورت مسئله خواهد بود. واضح است که در فقدان صورت مسئله درست، راه‌های حل مسئله به روی ما بسته خواهد بود و جز اتلاف زمان و منابع، نصیبی نخواهیم داشت.

بر این اساس، سیاستگذاران شهری، می‌کوشند با بکارگیری شیوه‌های روزآمد و کارآمد در طراحی درست صورت مسائل شهری، نیروهای موجود و در دسترس را برای حل مسائل تجهیز کنند. پژوهش‌های شهری، معطوف به چنین رسالتی شکل می‌گیرند و تبدیل به رکن سیاستگذاری و مدیریت شهری می‌شوند. مطالعه تجربه‌های مدیریت شهری در ایران و سایر جوامع حکایت از این دارد که مدیریت‌های مطلوب، با پژوهش‌های مسئله‌محور و موثر پیوند دائمی دارند. این رویکرد، البته امروز از امری ویتروینی به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل شده است و سیاستگذاران شهری، بی‌توجه به چنین ضرورتی، توفیق چندانی در گره‌گشایی و اعتلای شهرها نمی‌یابند.

مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلانشهر تبریز، به عنوان بازوی پژوهشی

و کارشناسی نهاد مردمی شورای اسلامی شهر، رسالتی در همین مسیر بر دوش دارد. ارتباط مستمر با جامعه دانشگاهی، کارشناسان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف مدیریت شهری، ارجاع مسائل شهر به ایشان و دریافت پاسخ‌های راهگشا و موثر برای حل مسائل، زنجیره اقدامات مرکز را شکل می‌دهد.

بخشی از یافته‌های پژوهشی در قالب گزارش‌های کارشناسی، به صورت عمومی عرضه می‌شود. مخاطب این گزارش‌ها، سیاستگذاران، مدیران و افکار عمومی است. بخش دیگری از دستاوردهای پژوهشی، با هدف تولید ادبیات، تقویت دانش شهری و دامن زدن به گفتگوهای انتقادی، در قالب کتاب منتشر می‌شود. ارزش‌های پیدا و پنهان آثار مکتوب، بر کسی پوشیده نیست. ما امیدواریم مجموعه آثار منتشر شده توسط این مرکز، به پشتوانه نقد و نظر اصحاب فکر، صاحبان اندیشه و تجربه در امور شهری، سهمی در درک و حل مسائل و در نهایت، بهبود وضعیت و کیفیت زندگی شهری داشته باشد.

روح‌الله رشیدی

رئیس مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی کلانشهر تبریز

## ● دیباچه نویسندگان

شناخت یک اثر تاریخی، پیشینه و تغییرات آن بر اثر تعمیرات و بازسازی و همچنین الحاقاتش در طول تاریخ به شناخت شرایط، وضعیت و ارتباطات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نیز تأثیرات آن بر معماری یک منطقه یا سرزمین می‌انجامد.

کتاب پیش‌رو به منظور شناخت معماری و ویژگی‌های دروازه‌ها در تاریخ معماری است که برای این منظور به معرفی دروازه‌ها در تاریخ معماری ایران و آناتولی پرداخته شده است. با توجه به پیشینه تاریخی و دلایل شکل‌گیری این عنصر مهم در استحکامات و نیز پیشینه روابط تاریخی بین ملل‌ها به شناسایی علل و عوامل ایجاد و ساخت دروازه‌های بنام تبریز در دو شهر ارزروم و وان (توشپا)<sup>۱</sup> در منطقه آناتولی و نیز ویژگی‌های معماری آن‌ها پرداخته شده است. امروزه به دلایل طبیعی یا غیر آن اثری از این دو دروازه برجای نمانده است و از طرفی از آثار و تنها نام و مشخصات اندکی از بناهای تخریب‌شده ارزروم و وان در اسناد تاریخی باقی مانده است. از این رو، ابتدا مباحث مربوط به دروازه‌ها و معماری آن در گستره آناتولی مورد بحث قرار گرفته است و اغلب بخش‌های این کتاب حول استحکامات شهر ارزروم و وان و به‌ویژه دروازه‌های تبریز در هر دو شهر اختصاص یافته است. کتاب در قالب شش بخش تدوین شده است. بخش اول کتاب به شناسایی عنصر دروازه و معماری آن در ایران پرداخته است. در این بخش فهرستی از دروازه‌های موجود در ایران، از دوره باستان تا عصر قاجار، بر اساس تاریخ شکل‌گیری استحکامات و ساختارهای حکومتی، مذهبی و غیره آورده شده است. این فهرست اطلاعات ارزنده‌ای در زمینه معماری و

---

۱- قابل ذکر است که شکل‌گیری شهر امروزی وان مربوط به یک قرن اخیر است و در کتاب حاضر شهر قدیمی وان شامل قلعه وان به همراه بارو شهر قدیمی یا همان توشپا پایتخت اورارتوها مورد بحث است. بدین منظور در طول کتاب در تمام اشارات مربوط به شهر وان مدنظر شهر قدیمی وان بوده است، مگر در مواردی که ذکر شده باشد.

معیار و خاستگاه نام‌گذاری‌های دروازه‌ها در طول تاریخ به دست می‌دهد. بخش دوم به تبیین مباحث مشابه با نخستین بخش اختصاص یافته است، با این تفاوت که به معماری دروازه‌ها در گستره‌آناتولی پرداخته شده است. شهرهای تبریز، ارزروم و وان، در طول تاریخ، با توجه به اهمیت و موقعیت جغرافیایی منطقه، جایگاه و ویژگی‌هایشان در مسیر جاده‌های تجاری قدیمی و نیز به دلایل تجاری، نظامی، سیاسی و... میزبان و هدف حکومت‌های متعدد و قدرتمندی بوده‌اند. در گذشته ارزروم و وان، به عنوان شهرهای مهم در جاده‌های تجاری و ارتباط‌دهنده تجارت شرق به غرب، در بین دو قاره آسیا و اروپا موقعیت استراتژیکی و جغرافیایی مهمی داشتند. این موضوع شرایطی را برای ارتباط متقابل، به ویژه تعامل فرهنگی، بین این سه شهر ایجاد کرده بود و می‌توان نشانه‌هایی از فرهنگ‌های مختلف در این شهرها دید؛ در حالی که جنبه‌های مختلف فرهنگی جوامع با یکدیگر ترکیب شده‌اند. از آنجایی که معماری به عنوان نمودی از فرهنگ شناخته می‌شود، جنبه‌های گوناگون فرهنگی دو سرزمین در هویت و ویژگی‌های معماری یکدیگر نقش مهمی داشتند یا می‌توان گفت ویژگی‌های معماری دو شهر ارزروم و وان ریشه در فرهنگ‌های مختلفی دارند و تأثیر فرهنگ‌ها بر ساختار و عناصر شهری هر دو قابل مشاهده است. در حالی که وجود دروازه‌هایی با نام تبریز در شرق استحکامات هر دو شهر ارزروم و وان هم نشانه‌ای از ارتباط و تأثیرات بین فرهنگ‌ها و در نتیجه دو سرزمین ایران و آناتولی (ترکیه امروزی) در طول تاریخ بوده است. همانگونه که در ابتدا به شناخت دروازه‌های تبریز در ارزروم و وان اشاره شد.

با توجه به همجواری دو سرزمین ایران و آناتولی و اشتراکاتی که بدین سبب به دلایل سیاسی، اقتصادی و غیره در طول تاریخ به وجود آمده است، به لحاظ فرهنگی همواره بر یکدیگر تأثیرگذار بوده‌اند. بنابراین تفاوت‌ها و شباهت‌ها در ساختار و چارچوب دروازه‌های هر دو سرزمین اطلاعات زیادی را از این تأثیرات بازگو می‌کنند. و بخش سوم هم بر اساس محتویات دو بخش پیشین به شناسایی این اشتراکات و افتراقات پرداخته است.

بخش چهارم به منظور شناسایی روابط و قرابت بین شهرهای تبریز، ارزروم و وان به طرح مباحث مربوط به شناخت تاریخ، اهمیت، معماری و غیره شهر ارزروم و وان می‌پردازد. به سبب اهمیت و موقعیت دو شهر ارزروم و وان از ابتدای شکل‌گیری به دلایل نظامی-دفاعی دارای استحکامات شامل قلعه و باروهای مستحکمی بودند و در اسناد همواره به این موضوع

اشاره شده است، که با وجود آسیب‌های متعددی که در طول تاریخ بر آن‌ها وارد شده از طریق تعمیرات، بازسازی‌ها، الحاقات و تغییرات تا قرن‌ها پابرجا مانده بودند. در حالی که اهمیت و جایگاه استحکامات شامل قلعه، حصار و بارو، برج، دروازه و غیره به‌عنوان ساختار اصلی شهرها و سکونتگاه‌ها در طول تاریخ تا دوران مدرن در معماری یک منطقه، سرزمین، قلمرو حکومتی، جوامع و غیره قابل‌پیش‌بینی است. از طرفی استحکامات به‌عنوان حد واسطه بین درون شهر و پیرامون آن نقش دفاعی و امنیتی سکونتگاه‌ها را عهده‌دار بود، که در موقعیت‌های اضطراری نقش مهمی را در حفاظت از سکونتگاه داخلی و قلمروهای حکومتی داشت. استحکامات ارزشمندی و وان به دلایلی که ذکر شد از این قاعده مستثنی نبوده‌اند و در هجوم و حملات حکومت‌ها و مهاجمان همواره در معرض آسیب بوده و دائماً در حال تعمیر و بازسازی بودند، که هر حکومت حاکم بر منطقه و یا مهاجم در ابتدای تصرف عهده‌دار این مسئولیت بود. همانگونه که پیش‌تر هم اشاره شد، حکومت‌های متعدد حاکم بر دو شهر علاوه بر تأثیرات گسترده بر جوانب مختلف بر فرهنگ و در نتیجه معماری منطقه هم داشتند. بدین جهت جایگاه، اهمیت و نقش دروازه تبریز در معماری و ساختار استحکامات و شهر و شکل‌گیری هویت شهر ارزشمندی و وان در طول تاریخ نیازمند بررسی و شناسایی است. در حالی که ابعاد مختلف این موضوع بر مردمان هر دو سرزمین آشکار نشده است. همچنین ارتباط و تعاملات بین شهرهای تبریز، ارزشمندی و وان در گذشته و تأثیرات آن ناشناخته باقی مانده است. از آنجایی که برای شناخت آثار معماری توجه و مطالعه زمینه‌های فرهنگی و تاریخی ضرورت دارد و به علاوه نبود اطلاعات جامع و صریح از معماری دروازه‌های تبریز در دو شهر و نقش آن در طول تاریخ شناسایی حوزه‌ها و زمینه‌های متعدد و مطالعه تاریخ را ملزوم می‌دارد. تا از این طریق و شناسایی نمونه دروازه‌های هر دو سرزمین ایران و آناتولی پیوند بین معماری دروازه‌ها با زمینه‌های مختلف در طول تاریخ تبیین شود. ولیکن لازمه شناخت معماری دروازه‌های تبریز در ارزشمندی و وان بررسی شکل‌گیری، ساختار، تحول، گسترش و غیره استحکامات دفاعی دو شهر است، که بخش پنجم به موضوع استحکامات دفاعی ارزشمندی و بخش ششم به موضوع استحکامات دفاعی وان اختصاص یافته است. در این دو بخش با ارائه توصیفات، نقشه‌ها و تصاویر، اسناد و غیره تاریخی پیرامون موضوع، شناختی از معماری ساختار دفاعی (معماری

نظامی) شهرهای ارزروم و وان و اجزای استحکامات و مشخصات هر اجزا بدست آمده است. و در انتها هم به دروازه تبریز در تاریخ هر دو شهر وصف شده است. بخش آخر، بخش هفتم کتاب نیز به بررسی دروازه‌های تبریز در ارزروم و وان؛ معماری، مناسبت و قرابت‌های متعدد آن با دیگر دروازه‌های ایران و آناتولی، تأثیر بر ایجاد عوامل و آثار معماری متعدد و تأثر آن از عوامل و آثار معماری متعدد اختصاص دارد. شناخت کالبد معماری دروازه تبریز در دو شهر به شناخت تاریخ، هویت و جایگاه تبریز، ارزروم و وان و تأثیرات متقابل و دلایل و عوامل ایجاد این تأثیرات و ابعاد اثرگذاری نیازمند است و در نتیجه تأثیر ارتباطات و تعاملات فرهنگی بین دو سرزمین به ویژه نمود آن‌ها در چارچوب معماری دروازه‌ها قابل مشاهده است.

با وجود این‌که تلاش نویسندگان مطالعات گسترده و عمیقی پیرامون معماری دروازه‌ها بوده است، ولیکن وجود محدودیت‌هایی در این خصوص باید در نظر گرفته شوند، در زمینه‌های مربوط به شناخت کالبد معماری اولیه دروازه‌های ایران و آناتولی و به ویژه دروازه‌های تخریب شده‌ی ارزروم و وان و وضعیت آن‌ها در طول تاریخ و قلت در اسناد و متون تاریخی که به جزئیات دقیق دروازه‌های در دوره‌های مختلف پرداخته باشد. و همچنین دروازه به‌عنوان تنها مدخل ارتباطی درون و بیرون در معرض بیشترین آسیب و تخریب‌ها به نسبت بقیه اجزا و عناصر استحکامات قرار می‌گرفت و بدین جهت در طول تاریخ تعمیرات متعدد و بیشتر بازسازی‌ها متعلق به دروازه‌ها بود.

لازم است پیش از ورود به متن کتاب، شناختی از دروازه، ساختار، اهمیت، نقش و غیره آن در طول تاریخ به طور کلی در قالب ”درآمدی بر دروازه و شکل‌گیری آن در گذر تاریخ“ به دست آورد.

احمد نژاد ابراهیمی، حامد بیٹی، آیلاز جوادی پور

تابستان ۱۴۰۴

مقدمه:

# درآمدی بر دروازه و شکل گیری آن در گذرتاریخ



از دوران ماقبل تاریخ با پیدایش سکونتگاه‌های دائمی و ظهور تمدن‌های اولیه شکل‌گیری ساختار سکونتگاه‌ها و سپس شهرها اهمیت داشت. استحکامات، شامل قلعه، حصار، برج، بارو، دروازه، خندق و غیره، به منظور دفاع و حفاظت در مقابل خطرات طبیعی، تهاجم بیگانگان و غیره برای تأمین و تقویت امنیت و آرامش توسط جوامع و حکومت‌ها به عنوان حد فاصل بین درون و بیرون ساخته می‌شدند. در طول تاریخ استحکامات به عنوان عاملی مهم و ضروری در بقای یک تمدن و حکومت نقش داشتند و ساخت آن حدود سکونتگاه و قلمرو حکومت حاکم را نیز تعیین می‌کرد. کی‌لی، فونتانا و کوئیک<sup>۱</sup> استحکامات را مجموعه‌ای تعریف می‌کنند که نماد بسیار قدرتمندی از تملک، انحصار، استقلال، موقعیت و قدرت سیاسی است. به‌طور کلی قلعه ساختاری دفاعی برای محافظت از یک مکان استراتژیک و سکونتگاهی بود.<sup>۲</sup> در برخی موارد به ساختار و نحوه استحکامات در مناطق استراتژیکی با جغرافیای خاص توجه ویژه‌ای می‌شد. مکان‌های استراتژیکی دارای ویژگی‌های طبیعی از قبیل نقطه تلاقی و اتصال جاده‌ها، محل گذر جاده اصلی، منطقه گذرگاهی، تنگه بین کوه‌ها، جزایر با فاصله کم از ساحل و پل‌ها بودند.<sup>۳</sup> بنابراین در جانمایی و ساختار استحکامات، به‌ویژه در شهرهای تاریخی، شرایط مختلفی از جمله امنیتی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی، جغرافیایی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و غیره مورد توجه قرار می‌گرفت. این شرایط در طی تاریخ تغییر می‌کرد و در نتیجه استحکامات نیز بر اساس کاربرد، نیاز، توسعه و پیشرفت جوامع و شرایط حاکم بر زمانه ایجاد می‌شدند و تغییر می‌یافتند. شکل اولیه استحکامات

---

1 - Keeley, Fontana, and Quick, 2007, 81

2 - Parlak 2010, 5

در ابتدا بدون ساختار سازه‌ای و معماری بود؛ لیکن، تحت تأثیر شرایط و دلایل ذکرشده، با الحاق اجزا، عناصر و فضاهای متعدد در کالبد معماری شکل گرفت و گسترش یافت.<sup>۱</sup> پیشرفت و توسعه جوامع و در ادامه تغییر تکنیک‌های محاصره، استحکامات را به لحاظ معماری تحت الشعاع قرار داد و به توسعه مداوم معماری نظامی منجر شد. طراحی بخش‌های مختلف با پلان‌های منحصر به فرد مهم‌ترین نتیجه پیشرفت تکنیک‌ها، ابزار و ادوات جنگی و تجهیزات دفاعی هنگام حمله و محاصره در معماری استحکامات بود.<sup>۲</sup> بروز بیرونی شهرها یا سکونتگاه‌ها، از جمله در استحکامات، اطلاعات متنوعی از ساختار درونی، حکومت حاکم، امکانات، قدرت نظامی و سیاسی، فرهنگ و غیره را در خود جای داده است؛ زیرا اولین ساختار یک شهر بود که در برابر دید بیگانگان یا مهاجمان ظاهر می‌شد.<sup>۳</sup> دپلانول نیز تأثیر سبک معماری خاص در تنوع ظاهری قلعه‌ها را بیشتر از ضرورت سازگاری با جغرافیای محیط و نیاز به امنیت بیشتر دانسته است.<sup>۴</sup>

در گذشته، ورود و خروج به حصار شهر و استحکامات نظامی از طریق شکاف‌های کوچک مستقرشده روی آن فراهم می‌شد تا ورود انواع خطرات احتمالی از بیرون و همچنین ورود و خروج بیگانگان به سکونتگاه تحت کنترل باشد.<sup>۵</sup> پارلاک (۲۰۱۰) معتقد است «دروازه قلعه، در ساده‌ترین و عام‌ترین توصیف، دهانه‌ای با امکان ورود و خروج به یک مکان احاطه‌شده با باروها برای ایجاد یک سکونتگاه امن یا یک نقطه استراتژیک فراهم می‌کرده است».<sup>۶</sup> بدین ترتیب دروازه نقطه‌ای برای ورود به یک فضای بسته و محدودشده با دیوار یا یک فضای باز محصور با دیوار و حصار بود.<sup>۷</sup> از آنجایی که ارتباط یک مکان محدودشده با فضای بیرونی‌اش از طریق مفصلی بینابینی صورت می‌گیرد، در گذشته دروازه این نقش را در شهرها و سکونتگاه‌ها عهده‌دار بوده است و محل اتصال دو مکان با ویژگی‌هایی متمایز از یکدیگر شناخته می‌شد.<sup>۸</sup> دروازه امکان حضور در محیط و امکان حرکت در وهله بعدی را مهیا می‌کرد،<sup>۹</sup> اما به عنوان یک کالبد فیزیکی صرفاً در ورودی یا امکان وصول به محیط یا فضا نبوده، بلکه یک فضای عبوری و اتصال‌دهنده بین دو فضا یا مکان شاخص بوده

۱ - جوادی‌پور، نژادابراهیمی و بی‌تی، ۱۴۰۲، ۲۷ و ۲۸

2 - Parlak 2010, 8  
3 - Tutak, 2019, 77

۴ - سهیلی، محمودی، و صالحی ۱۳۹۴، ۳۲

5 - Tutak, 2019, 31.  
6 - Parlak 2010, 950.

۷ - شعله ۱۳۸۵، ۱۹.

۸ - پاکزاد، ۱۳۸۶، ۲.

۹ - نصر و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۸۹.

است. در حالی که «درب» در مقیاس بزرگتر نسبت به «در» صرفاً عبارت از در و وسیله بازشو نیست، خودش نیز اجزا و عناصری چون برج، اتاق، محل گذر، محل‌هایی برای تیراندازی و نگهبانی و غیره داشت که وابسته به عوامل و دلایل همواره با این اجزا ساخته یا بازسازی می‌شد و تغییر می‌کرد. دروازه‌ها مهم‌ترین عنصر در کالبد معماری استحکامات بود و به عنوان عنصری ضروری و تنها راه ارتباطی بین فضای داخلی و بیرونی آن شناخته می‌شد<sup>۱</sup> که کنترل و حفظ امنیت درون استحکامات را به عهده داشت. در مجموع، همراه با عناصر و اجزای استحکامات با یکدیگر ساختار یکپارچه‌ای را تشکیل می‌داد و در واقع وجود بارو (یا قلعه)، حصار و دروازه به یکدیگر وابسته بود. دروازه‌ها، در کنار استحکامات و به عنوان عنصری از آن، جزو ساختارهای مشهود از دورنمای یک مکان سکونتگاهی بودند که ویژگی‌های متفاوتی از فضای درونی را در ساختار و کالبد معماری خود جای می‌دادند. به طور کلی ورودی فضاها جایگاه ویژه‌ای در ذهن عموم دارد، با حضور در نقطه ابتدایی و اولیه هر فضا درکی از خصوصیات کلی، طریقه ورود و دیگر ویژگی‌های فضا در ذهن افراد شکل می‌گیرد.<sup>۲</sup> در این خصوص بورا (۲۰۱۰) دروازه را عنصر معماری با معانی متعدد دانسته است که موجودیت مادی معانی در کاربری معماری و به صورت نمادین با محتوای متفاوت ظاهر شده است.<sup>۳</sup> با این حال، با توجه به کاربرد و دلایل شکل‌گیری استحکامات، بحث امنیت و دفاع بیش از همه تأثیرگذار بود؛ زیرا عینی‌ترین و بدیهی‌ترین کاربرد دروازه، همانند استحکامات، حفظ امنیت و دفاع بود.<sup>۴</sup> دروازه‌ها و باروها، نسبت به دیگر ساختارهای استحکامات، شهر و سکونتگاه، بیشتر در معرض آسیب، ویرانی و تخریب بودند. از آنجایی که دروازه تنها نقطه اتصال با بیرون شهر یا سکونتگاه و مدخل ورود به درون بود، محاصره و تصرف دروازه توسط مهاجمان و متجاوزان به منزله تصرف کل استحکامات یا سکونتگاه و در نهایت پیروزی بر حکومت حاکم بود. در واقع دروازه‌ها ضعیف‌ترین بخش در سیستم دفاعی مستحکم و باشکوه (استحکامات دفاعی) بوده‌اند.<sup>۵</sup> در حالی که به دلایل امنیتی، معمولاً برج و باروی مستحکم‌تر و استوارتری نسبت به بخش‌های دیگر داشت.<sup>۶</sup> بدین ترتیب دروازه‌ها نیز تحت تأثیر شرایط و عوامل مؤثر در شکل‌گیری، گسترش، توسعه، تغییر و... استحکامات در طول تاریخ در چارچوبی معماری شکل گرفته و تغییر کرده است. اگرچه دروازه‌ها با اهداف

۱ - جوادپور، نژادابراهیمی و بیٹی، ۱۴۰۲، ۲۸.

۲ - پاکزاد، ۱۳۸۶، ۲.

3 - Bora, 2010, 3.

۴ - رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۷۹.

5 - Tutak, 2019, 31.

۶ - محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۰.

امنیتی، نظامی و حفاظتی و تحت تأثیر عوامل و دلایل متفاوت و متعدد کالبد استحکامات و به عنوان عنصری از آن شکل گرفته بودند، همان عوامل و دلایل و ویژگی‌ها و شرایط در برخی موارد سبب شکل‌گیری و تقویت تعاملات و روابط دوستی بین ملل و فرهنگ‌های مختلف، از طریق ایجاد فضای جمعی و اجتماعی در ساختار استحکامات و به ویژه دروازه‌ها و پیرامون آن می‌شد. با شکل‌گیری چنین مکانی باعث گرد هم آمدن ساکنان و بیگانگان با فرهنگی مختلف و با وجود تفاوت‌ها و اختلافات در یک شهر یا سکونتگاه و انجام فعالیت‌های مختلف می‌شد؛ زیرا از طریق الحاق فضا، اجزا، معانی، مفاهیم، کاربرد و... به کالبد دروازه‌ها جایگاه این ساختار از صرف ورودی بودن یک مکان ارتقاء می‌یافت و با نقش و عملکردی فراتر از مدخل بین دو فضا در طول تاریخ از اهمیت بالایی برخوردار بود.

## تقدیم

به مادرم، که پشتیبان بی‌قید مسیر پژوهش است؛  
و به یاد پدرم، که حضوری همیشگی در حافظه این اثر دارد.

آیلار جوادپور



بخش نخست:

**دروازه درایران**

• تاریخچه دروازه

• شناخت دروازه‌ها

• نام‌گذاری دروازه

• معماری دروازه

- عوامل مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران

- ویژگی و اجزای معماری دروازه‌های شهری ایران

## ● تاریخچه دروازه

از آنجایی که دروازه جزو ساختارهای اصلی سکونتگاه‌ها در طول تاریخ بود، با توجه به سابقه تاریخی سکونت در فلات ایران و تمدن‌های باستانی، شکل‌گیری و وجود دروازه‌ها طبق آثار باقیمانده و کاوش‌های باستان‌شناسی صورت گرفته به قبل از میلاد برمی‌گردد. با این حال، به دلیل فقدان اسناد تاریخی نمی‌توان تاریخ شکل‌گیری اولین دروازه‌ها در کنار بارو یا حصار و استحکامات در ایران را به شکلی دقیق تخمین زد.

## ● شناخت دروازه‌ها

معماری و عوامل وابسته به آن یکی از روش‌های مهم شناسایی نمونه دروازه‌ها است. شناخت دقیق‌تر کالبد معماری و مفهوم دروازه‌های ایران با بررسی نمونه‌های موجود در گستره مورد بحث قابل دستیابی است که مشخصات دروازه‌ها، ویژگی‌ها و اجزا معماری کلی آن‌ها را هم مشخص می‌کند. از این رو، نمونه‌هایی از دروازه‌های موجود به ترتیب زمان ساخت استحکامات، شامل قلعه، حصار و بارو و مراکز حکومتی و بر مبنای دوره‌های تاریخی - حکومتی، از تمدن‌های ابتدایی تا دوره قاجار، در گستره ایران دسته‌بندی و معرفی می‌شود. از آنجا که دروازه‌ها به عنوان عنصر ضروری در استحکامات و برج و باروها از ابتدای شکل‌گیری آن‌ها ساخته می‌شدند، پس می‌توان تاریخ ساخت اولیه دروازه را همزمان با استحکامات یا حصار یک سکونتگاه در نظر گرفت. نمونه‌های موجود در یک بازه زمانی از دوران عصر مفرغ جدید تا دوره قاجار قرار دارند. با وجود تعدد نمونه‌های موجود، دروازه‌هایی انتخاب و معرفی می‌شوند که در اسناد یا تصاویر تاریخی، چاپنقش‌ها و نقشه‌های تاریخی به ویژگی، اهمیت و مشخصات آن‌ها اشاره شده یا آثاری از آن‌ها باقی مانده است.

## معماری دروازه‌ها پیش از اسلام

- دوره‌های تاریخی - حکومتی پیش از اسلام، که نمونه دروازه‌ها بر اساس آن‌ها معرفی شده است، شامل هشت دوره زیر است:
- عصر مفرغ جدید: دروازه‌های قلعه خسرو؛
  - تمدن ایلام (حدود ۲۷۰۰ تا ۶۷۸ ق.م): دروازه‌های چغازنبیل؛
  - حدود ۱۸۰۰ ق.م: دروازه‌های قلعه استوناوند؛
  - پادشاهی اورارتو (۸۶۰ تا ۵۸۵ ق.م): دروازه‌های قلعه حسنلو و قلعه بسطام؛
  - هخامنشیان (۵۵۹ تا ۳۳۰ ق.م): دروازه‌های تخت سلیمان، تخت جمشید، دیوار دربند و ارگ بم؛
  - اشکانیان (۲۵۰ ق.م تا ۲۲۶ م) (پارتیان): دروازه‌های قلعه آوارسین، قلعه علی بیگ؛ قلعه نایین.
  - ۱۴۰۰ سال پیش (حدود ۶۲۲ م): دروازه‌های قلعه مروست.
  - ساسانیان (۲۲۴ تا ۶۵۱ م): دروازه‌های قلعه دختر میانه، قلعه سریزد، قلعه بابک، قلعه ایزدخواست، قلعه ارگ رابین، قلعه رودخان، قلعه فلک‌الافلاک، قلعه کنگلو، قلعه نهاوند، قلعه خورمیز، قلعه شواز، نازنج قلعه.
- مشخصات مربوط به نمونه دروازه‌های استحکامات و مراکز حکومتی در پیش از اسلام در جداول ۱-۱ تا ۱-۲۵ آمده است.

جدول ۱-۱. مشخصات دروازه قلعه خسرو (مأخذ: نگارندگان)

دوره تاریخی	پیش از اسلام / عصر مفرغ جدید
قلعه / منطقه	قلعه خسرو / اردبیل
مشخصات کلی	قطر دیواره حصار، که از آثار باقیمانده در ضلع جنوبی نمایان است، ۲ متر بوده و از سنگ‌های متوسط و کوچک محل به صورت خشکه چین ساخته شده است (عمرانی و رحمت پور، ۱۳۸۸، ۴۹).
دروازه‌ها / اجزاء معماری	درب <sup>۱</sup> ورودی قلعه: به عرض ۶ متر است و در ضلع جنوب شرقی قلعه (نفوذپذیرترین بخش قلعه) قرار دارد (عمرانی و رحمت پور ۱۳۸۸، ۴۹).
نقشه‌ها / تصاویر	-

Table 1-1. Specifications of Khosrow Castle gate. Source: Authors.

۱ - لازم به یادآوری است که در این کتاب واژه «درب» به عنوان معادل «دروازه» به کار رفته است.

جدول ۱-۲: مشخصات دروازه‌های چغازنبیل (مأخذ: نگارندگان)

دورهٔ تاریخی		پیش از اسلام / تمدن ایلام (حدود ۲۷۰۰ تا ۶۷۸ ق.م)	
قلعه / منطقه		چغازنبیل / خوزستان	
مشخصات کلی		<p>- شهر باستانی دوراوتناش در قرن ۱۳ ق.م توسط پادشاه ایلام ساخته شده بود (پازوکی، ۱۳۷۶، ۵۵).</p> <p>- از دو حصار خارجی و داخلی (شامل زیگورات) تشکیل می‌شود. (همان)</p> <p>- داخلی‌ترین دیوار آن ۷ دروازه داشت که حیاط‌های بنا را با محوطه اطرافش ارتباط می‌دهد است (کیانی، ۱۳۶۵، ۳۴).</p>	
دروازه‌ها / اجزاء / معماری		<p>دروازهٔ شاهی یا دروازهٔ گاری (در جنوب شرقی، حصار درونی):</p> <p>- احتمالاً دروازهٔ اصلی ورود به محوطه زیگورات بوده است (کیانی، ۱۳۶۵، ۳۵).</p> <p>- این دروازه بزرگ‌تر از بقیه و دارای تزیینات آجری با لعاب‌های رنگی (آبی و سفید)، نقوش تزیینی، اسم پادشاه ایلامی سازندهٔ آن بر روی تزیینات، سکوها و قربانی مقابل دروازه برای مراسم است (همان).</p> <p>دروازه‌های دیگر عبارت‌اند از دروازهٔ ارابه‌ها (در جنوب حصار درونی)؛ دروازهٔ شمالی و دروازهٔ شمال شرقی (حصار درونی)؛ دروازهٔ گذرگاه (در شمال شرقی، زیگورات)؛ دروازهٔ شرقی (حصار درونی)؛ دروازهٔ گال و اینشوشیناک (در شمال غربی، معبد).</p>	
نقشه‌ها / تصاویر		 <p>پلان دروازه شاهی و ارابه‌ها (همان)</p>	 <p>طرحی از جبههٔ جنوب زیگورات (پازوکی، ۱۳۷۶، ۵۵)</p>
نقشه‌ها / تصاویر		 <p>دروازهٔ شمال شرقی زیگورات در مقابل دروازهٔ گذرگاه (همان)</p>	 <p>نقشهٔ حصار، دروازه، معابد و زیگورات (پازوکی، ۱۳۷۶، ۵۶)</p>
نقشه‌ها / تصاویر		 <p>دروازهٔ جنوب شرقی زیگورات (همان)</p>	 <p>دروازهٔ جنوب غربی زیگورات (تقوی نژاد دیلمی، ۱۳۹۲، ۱۵۷)</p>
نقشه‌ها / تصاویر		 <p>دروازهٔ جنوب غربی زیگورات (تقوی نژاد دیلمی، ۱۳۹۲، ۱۵۷)</p>	 <p>دروازهٔ شاهی در راست، دروازهٔ ارابه‌ها پایین سمت چپ تصویر (همان)</p>

Table 1-2. Specifications of Chogha Zanbi gates. Source: Authors.